

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Ірина Еткіна

●

ПОНОРНИЦЬКИЙ КРАЙ ЧЕРНІГІВЩИНИ НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЗА ЩОДЕННИКОМ ДМИТРА ЗАХАРОВИЧА БРАЖЕНКА)

У даній публікації вперше оприлюднений уривок щоденника сільського вчителя с. Авдіївки Чернігівської області Д.З. Браженка часів Другої світової війни. В передмові матеріали даного уривку зіставлено з іншими джерелами та даними наукової літератури.

Ключові слова: щоденник, німецька окупація, сільський учитель, повсякденне життя селян.

Чомусь сумно робиться,
коли стріляють людей.
Така вже людська природа.
Але знову: Війна! Війна!
А тоді людина ніщо.
[11 вересня]

Комплексне дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірах дає можливість зрозуміти внутрішні мотиви вчинків людини за умов, коли життя вибилосся із звичної колії мирного часу [9, с. 17-18]. Але дана тематика диктує вибір джерел особового походження. На сьогодні йдеться не лише про необхідність оприлюднення досить рідкісних щоденників та інших особових джерел часів окупації, а й про можливість реконструкції повсякденного життя на таких матеріалах, прикладом чого став проект «Іванків і Мюнстер у Другій світовій війні» [7, с. 72]. Фотографії, приватні листи та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова Київської області дозволили відтворити на мікро-рівні історію окупації містечка для його жителів [10]. Вважаємо, що Понорницькому краю на Чернігівщині та Хорольському на Полтавщині також пощастило мати свою власну історію окупації, прожити, вистраждану та відтворену на сторінках щоденника сільського вчителя Дмитра Захаровича Браженка.

Дана публікація є продовженням оприлюднення щоденника часів німецької окупації [8]. Хронологічні рамки цього уривка (26 серпня – 31 жовтня 1941 р.) не випадкові. 26 серпня 1941 р. трагічна дата для автора щоденників та його односельчан – початок німецької окупації. Вибір останньої дати мотивований тим, що наступного дня – 1 листопада 1941 р. мешканці с. Авдіївки вперше побачили в своєму селі партизан. Двосторонні відносини окупаційної влади з місцевим селянством змінилися значно складнішим трикутником: окупаційна влада – селянство – партизани, що призвело до нових трагедій та жертв.

У середині серпня 1941 р. блискавична війна, передбачена планом «Барбаросса», загрожувала перетворитися у затяжну. Для того, щоб поповнити ресурсами вермахт

© Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М.Лазаревського ЧНПУ.

та відсікти від них радянську армію, Гітлер наказав військам групи армій «Центр» (2-а армія Вейхса та 2-а танкова група Гудеріана) від Смоленська та Гомеля розвернутися на Україну і знищити Південно-Західний фронт, який обороняв Київ. Через помилку командування фронту німцям вдалося форсувати Дніпро в районі Окуніново. 25 серпня 21-а армія Центрального фронту на чолі з генералом В.І. Кузнецовим була передана в склад Брянського фронту, однак фактично залишилася сама по собі, оскільки встановити зв'язок з ним виявилось нелегко [4, с.7, 125-126]. Цього ж дня 24-ий танковий корпус групи Гудеріана, який з початку російської кампанії не мав жодного дня відпочинку, прорвав фронт оборони 21-ої армії і захопив північ Чернігівщини. Незважаючи на те, що Г. Гудеріан писав свої спогади через десять років після цих подій, в них збереглися найменші деталі військових дій: 26 серпня 1941 р. в районі Холмів та Авдіївки стояла 10-а мотодивізія 24-го танкового корпусу на чолі з генералом Лепером, у цей же день німцям вдалося оволодіти неушкодженим мостом через р. Десну на схід від Новгород-Сіверського, що дозволило їм вести подальший наступ [6, с. 122-128].

Упродовж трьох днів, з 26 по 28 серпня, перед очима автора щоденника розгорнувся майже парад німецької військової техніки, що, безперечно, глибоко вразив і його, й односельців. 10-а мотодивізія була механізованою: автомобілі, всюдиходи, бронетранспортери, мотоцикли, велосипеди і жодного пішого солдата. На фоні цього потужного механізованого натиску недоречним трагіфарсом виглядала поява бійців Понорницького винищувального батальйону в складі трьох осіб, що приїхали на автомобілі в Авдіївку для ліквідації ворожого «десанту». Їх поява та розстріл засвідчили селянству повну дезорганізацію оборони Радянського Союзу [28 серпня], задля якої в попередні роки було принесено стільки жертв, особливо з українського села.

Не встигли селяни оговтатися та придивитися до нової влади, як 3 вересня на околицях села розпочався важкий кровопролитний бій. Дмитро Браженко, сидячи в бліндажі, не розумів, «звідки появилася Червона Армія на 9^й день вступу німців в Авдіївку?» [3 вересня 1941].

Артилерійська каноада долинала до Авдіївки з півночі та заходу ще 30 серпня. Пошуковий загін школярів с. Авдіївки на чолі з онуком автора щоденників А.М. Лазаренком дослідив, що в німецькому оточенні вели бої частини 69-го стрілецького корпусу генерал-майора Ф.Ф. Жмаченка 21-ої армії, 3 вересня до Авдіївки з півночі, північного заходу та заходу з боями відходили частини 88-ої стрілецької дивізії, 120-ий кавалерійський і 1044-ий зенітно-артилерійський полки [1, с.4-5]. За свідченням Гудеріана, радянські війська (40-а армія генерала К.П. Подласа [11, с.111]) в районі Коропа чинили успішний спротив 10-ій мотодивізії, довелося кинути в бій навіть склад хлібопекарської роти, тому він просив штаб армій «Центр» про додаткову підтримку. Отримав Гудеріан значно менше очікуваного: полк «Велика Німеччина» прибув у район плацдарму біля Новгород-Сіверського, а дивізія СС «Рейх» на чолі з генералом П. Гассером – у район Авдіївки. Розвідувальний батальйон есесівців «Рейху» вступив у бій з відступаючими радянськими військами. В цей день, 3 серпня 1941 р., перебував у Авдіївці і сам Гудеріан: проїхав повз тилові підрозділи 10-ої мотодивізії і хлібопекарської роти, бачив розгортання бою на власні очі і відмітив, що безлад на цій ділянці фронту був швидко ліквідований завдяки чітким діям генерала Гассера, з яким мав розмову і доручив 4 вересня з Авдіївки виступити до Сосниць. Дивізія СС «Рейх» увійшла в історію вермахту як один із елітних військових підрозділів. У вересні 1941 р. вона справила чудове враження на Гудеріана своєю дисциплінованістю та готовністю діяти в складі танкової групи [6, с. 129-133]. Для кращого обстрілу позицій радянських військ із крупнокаліберних кулеметів і гармат німці спалили дві вулиці в Лузиках (тоді сусіднє село, сьогодні – околиця Авдіївки). За свідченням очевидців тих подій, згоріло до сорока будинків, майже двісті осіб залишилися без даху над головою [1, с.4-5; 11, с. 112].

Отже, свідчення вчителя с. Авдіївки Дмитра Браженка та генерал-полковника танкових військ вермахту Гейнца Гудеріана збігаються в усіх подробицях: і часом появи німецьких військ у селі, і згадками про бій з радянськими військами 3 вересня, і записами про прибулих есесівців (яким сільський вчитель боявся дивитися в очі), і пекарську роту (солдатам якої його дружина прала білизну, заробляючи хліб). Обидва

у своїх нотатках нарікали на зовнішні обставини, які погнали Гудеріана в Україну, всупереч його бажанню за декілька тижнів досягти Москви та завершити російську кампанію, а Браженка загнали у тісняву бліндажу на три дні разом з родиною та іншими односельцями замість того, щоб розпочати новий навчальний рік. Обидва сумують за збитими товаришами по зброї/ односельцями.

Автор щоденників занотував, що 20 вересня виїхав на сінокіс у ліс і побачив місце бою із залишками зброї та нашвидкуруч виритими неглибокими могилами червоноармійців, біля обгорілого танка – вириту ямку з похованими обвугленими тілами двох чи трьох танкістів [20 вересня]. Місцеві краєзнавці намагалися з'ясувати імена цих танкістів. За переказом солдатської вдови Ф.Ф. Лазаренко, один з полонених після бою радянських солдатів, яким вона принесла їжу, просив передати своїм, що в танку згоріли Гришин, Олексієнко, Ліхов [1, с.8]. За іншими даними, до останнього вели вогонь з палаючого танка Петро Зелений з Баку, Ліхов та Прошляков [12, с. 6]. Але, з точки зору дослідження щоденників, украй важливо, що джерело містить історично достовірну інформацію, яка підтверджується іншими джерелами та науковою літературою.

Протягом усього періоду окупації Чернігівська область (а також Сумська, Харківська, Сталінська (тепер – Донецька) і Ворошиловградська (тепер – Луганська) перебувала в зоні німецького військового управління. Це означало, що регіон розглядався як прифронтна тилова територія, і «вищим територіальним органом влади» став вермахт. У серпні 1941 р. німці планували створити спеціальну «Генеральну округу Чернігів» у складі Чернігівської, Сумської, частини Гомельської та Орловської областей, однак справа до цього не дійшла. Бойові дії затягувалися, і польовим та місцевим комендатурам довелося виконувати не властиві їм адміністративні повноваження упродовж тривалого часу. Обираючи модель територіально-адміністративного устрою, Берлін керувався принципами доцільності та мінімізації витрат, тому межі колишніх районів та сільських громад були збережені. Авдіївка входила до Понорницького повіту Новгород-Сіверської округи («гебіти»), отже, мала виконувати накази новгород-сіверського військового коменданта. В районному центрі – Понорниці – комендант призначив старосту (начальника) райуправи, який ніс політичну відповідальність за район, повинен був забезпечувати в ньому «спокій та безпеку», організувати вилучення продукції для рейху та задовольняти потреби військових підрозділів [14, с.90, 94; 5, с.336 – 341].

З перших днів окупації стало зрозумілим, що німці не збираються негайно розганяти колгоспи, які офіційно реорганізували (а насправді перейменували) у общинні господарства. У питаннях тактики управління окупованими територіями Гітлер вирішив зберегти ефективну сталінську систему експлуатації селянства, аргументуючи тим, що так легше забезпечити господарства інвентарем, а також складністю проведення реформ в умовах воєнного часу. Для селян Авдіївки це означало, що землі та майно двох колгоспів на їх території оголошені німецькою власністю. Ще до початку російської кампанії був наказ військового інтенданта верховного командування вермахту забезпечувати війська за рахунок місцевого населення, оскільки в Німеччині бракувало сільськогосподарської продукції навіть для власних потреб [13, с.476-478]. Назва «общинні господарства» також не прижилася. А до примусової праці селяни вже привчилися упродовж останнього десятиліття.

Рівня радянської дисципліни в колгоспах німці досягли не відразу. Впродовж усього 1941 р. колгоспи «Веселий гай» і «Перемога» виявилися дезорганізованими, що пов'язано з перебуванням у прифронтній смузі, евакуацією радянською владою сільськогосподарської техніки Авдіївської МТС та місцевих колгоспів, а також розтягуванням місцевими жителями колгоспного майна ще до приходу німців. Як правило, спираючись на офіційні документи (в тому числі звіти німецьких військових та чиновників), сучасні історики вказують, що «новий аграрний лад» передбачав нещадну експлуатацію селянства, задля цього швидко реєстрацію працездатного населення на селі, ретельну інвентаризацію майна, введення чіткої фіскальної політики. Однак джерела особового походження свідчать, що на встановлення принаймні якогось порядку на селі німці витратили декілька місяців. Так, реконструкція побуту населення с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району Київщини в умовах німецької окупації, за спогадами селян, записаними у 1946 р., свідчить, що цілковите безвладдя в селі па-

нувало упродовж трьох перших місяців німецької присутності [2, с.169-170]. Подібну ситуацію змальовує і Браженко.

Важливим моментом для глибшого розуміння першоджерела є національна та соціальна самоідентифікація автора. Безперечно, автор позиціонує себе українцем: «Не весело почувають себе українці в настоящий період, коли Україна лежить у ногах німців. А чи весело ж буде житися після війни? ... В яке становище Гітлер поставить трудолюбивих українців? Та не скоро загоїть український народ рани від війни. Міліони вдов, сиріт, калік не тішитимуть українців» [29 вересня 1941]. Жодних емоційних переживань Дмитра Захаровича за цілісною державою СРСР на сторінках щоденника не виявлено.

Синонімом терміну «Червона армія» для автора було словосполучення «російські війська»: «Хвилини за 10 до появи німецьких військ з лісу доносився шум моторів, я думав що то відступають російські війська» [26 серпня 1941]. Але як тільки оповідь йшла про полонених та ранених, в записках частіше використовується словосполучення «руські солдати» (з відтінком співчуття, розумінням того, що це «свої», «постраждали»): «Багато жінок кричали, що це партійці довели до того що руські солдати гинуть, а тих хто хоче тікати стріляють у спину» [26 серпня 1941].

Власний соціальний статус автор окреслює чітко: «Я є службовець вчитель» [26 серпня 1941], намагаючись на сторінках щоденника відокремити себе від «малосвідомого селянства». Відмінність у соціальному статусі Дмитро Захарович вбачає як у наявності вищої освіти, професії, так і у таких неформальних чинниках, як рівень загальної культури, бажання зберегти шкільне майно від розтягування по селянських дворах, лояльніша позиція щодо політики радянського керівництва на селі у 30-і роки і т. д. Помилки радянської влади автор виправдовує бажанням уряду СРСР розбудувати важку індустрію заради конкурентоздатності із західними країнами, і в усьому винуватить відсталість царської Росії [30 липня 1941]. Проте записи Дмитра Захаровича Браженка свідчать про те, що він був вихідцем з народу, інтелігентом лише у першому поколінні, якого найбільше турбували селянські клопоти: як посадити та зібрати врожай, якими додатковими промислами підробити собі на життя. Селянське походження видають дбайливі записи про погоду щодня та день, коли він уперше за сезон скоштував огірок, помідор та таке інше.

Дезорганізація влади на початку німецького наступу винесла на поверхню ворожість між колгоспниками і службовцями. Колгоспники вважали службовців білоручками і хотіли подивитися, як вони будуть працювати на полі. Браженко такого повороту подій не боявся: «сьогодні ти працівник культурного фронту, а завтра, якщо треба буде, візьмусь за ручку плуга і поряд з колгоспником буду орати землю» [28 липня 1941]. Однак на практиці сильно хвилювався через неможливість вчителювання, вимушену роботу в колгоспі, дуже старався отримати при окупаційному режимі посаду завідуючого школою. Більше того, Дмитро Браженко відчуває до себе особисто неприязнь селянства через те, що у 30-і роки, будучи механіком МТС, брав участь у певних заходах з колективізації та розкуркулення у селі.

Щодо партійної приналежності та ідеологічних принципів, позиція автора прагматично змінюється в залежності від провладного режиму. В перші дні окупації, панічно боячись німців та наклепу на нього односельців, Дмитро Браженко виправдовується у щоденнику, що участь у господарських кампаніях 30-х рр. та освіта в комуністичному дусі були вимушеними для будь-якого «видного на селі працівника», оминати ці програми означало позбутися волі. І зауважує, що від себе нічого не додавав і не перекручував [16 вересня 1941]. Хоча навіть у цих виправданнях відчутна лексика радянської ідеологічної машини.

Перед приходом німців до Авдіївки автор намагається зрозуміти себе і оточуючих: «Чому такий пісмістичний настрій? Основне це страх за життя себе і сім'ї перед першими германськими солдатами... Краще бути оце в армії чим тут сидіти й тремтіти перед страхом смерті» [21 серпня 1941]. Позбутися страху неможливо: автор помічає його за собою та оточуючими в перші дні окупації, коли боявся поглянути на німців, страшився наклепу на нього окупаційній владі з боку односельців, при отриманні

звісток про підданих репресіям вчителів, при невмотивованих, з точки зору очевидця, розстрілах односельців.

Слова, взяті нами за епіграф до цього уривку, по суті, є основною ідеєю, яку ілюструють усі записи щоденника Д.З. Браженка. Написані вони під впливом почутих новин про розстріл есесівцями п'яťох односельців. 10 вересня карателями розстріляні Ларіон Максимович Чепурний, Трохим Микитович Яценко, Катерина Карпівна Костюченко, Ганна Степанівна Роговенко, Михайло Феодосійович Чепурний. Були вони справжніми чи уявними ворогами німецької влади? Однозначної відповіді щодо всіх розстріляних немає, тим більше, що німці вдавалися до превентивних заходів проти комуністів та радянських функціонерів. Але відомо, що 24 серпня в Понорницю з метою організації підпільної боротьби в тилу ворога приїхав секретар обкому партії О.Ф. Федоров. До роботи в обласному центрі він очолював партійну організацію Понорницького району і був особисто знайомий з місцевими кадрами. В Авдіївці для організації підпільної роботи залишалося голова сільської ради, депутат Верховної Ради СРСР Катерина Костюченко та сільський активіст Микола Васюк [1, с.2]. Можемо припустити, що підпільна група збільшилася ще на декілька осіб, серед яких – голова місцевої кооперації, бухгалтер МТС (у якого при собі в лісі було 1700 крб.), колишній голова колгоспу «Перемога» та сільська активістка. Підпільна група Катерини Костюченко, як і тисячі інших по всій країні, на початку окупації була викрита німцями. Як правило, перші підпільні групи, не маючи навичок конспірації та підготовлених схованок, існували недовго. Тим більше людину з посадою депутата Верховної Ради СРСР в українському селі, що значною частиною ненавиділо радянську владу, знайти було нескладно.

Розкол українського села, штучно створений більшовицькою владою у 1917 – 1921 роках та під час колективізації, природно, використали німці. Селяни, що потерпіли від колективізації, розкуркулення, сталінських репресій, сподівалися, що при німцях життя для них покращиться. У моду входила критика «партійців» та розмови про розпуск колгоспів. Зраділи і віруючі, яким з перших же днів обіцяли відновлення церкви та служби Божої у будинку клубу (пізніше їх сподівання справдились). Однак на перші збори села 21 жовтня 1941 р. прийшло всього близько 30 осіб. Старостою, навіть без голосування, обрали Олексія Миновича Серба, у минулому репресованого радянською владою. Автор щоденників визнавав, що кандидатура справді була гідною [21 жовтня 1941]. Забігаючи наперед, зазначимо, що вже на початку листопада його розстріляють партизани загону М. Попудренка. Посади голови райуправи чи сільської управи могли зайняти тільки «лояльні до нового порядку» громадяни, які ще до війни продемонстрували свої антирадянські настрої. Функції сільуправ виявилися надзвичайно широкими: від прибирання трупів до контролю сільгоспоставок і надходження робочої сили до рейху, а також сприяння поліції у подоланні «бандитизму» [5, с.342].

Способом відсторонитися від оточуючої дійсності для українського селянина стало пияцтво. З перших же днів окупації мешканці села, незалежно від віку і статі, відчувають необхідність виміняти у німців спирт за продукти харчування, автор щоденників теж не став винятком. Тема самогоноваріння, намагання дещо забути на гулянках, випивши зайвого, напоїти представників місцевого самоврядування та німецької окупаційної влади, щоб отримати від них бажані рішення, відверто проходить через усі нотатки. Цю частину воєнного повсякдення українського села сором'язливо замовчувала не тільки радянська історіографія, а й сучасна.

На сторінках щоденника знайшла місце і проблема військовополонених, які почали прибувати до села з перших днів окупації, викликаючи співчуття селян. Німці переправляли їх до Новгород-Сіверського концтабору [1, с.4]. Однак не всіх. Браженко не один раз у своїх записах звертає увагу на те, що німці масово відпускали рядових військовополонених. Радянські солдати, вдягнені в цивільний одяг, цілими валками йшли трасою Чернігів – Новгород-Сіверський [18 вересня 1941]. Через село протягом усієї осені проходили групами і поодинокі «вояки» чи то випущені з німецького полону, чи дезертири (в тих умовах це могла бути одна й та ж категорія). Говорили, що не збираються захищати грами хліба на трудодні та величезні черги біля магазинів, нарікали на колективізацію, сподівалися, що німці дозволять ділити колгоспні лани [7 жовтня 1941]. Гудеріан згадував, що 3 вересня (день, коли він був в Авдіївці) два корпуси взяли

по 2500 полонених і ще 1200 захопило з'єднання інженерних військ [6, с. 130]. Видавці спогадів Гудеріана закидали йому неспляхетне ставлення до цивільного населення, що не відповідало законам ведення військових дій, а також те, що його армія брала вкрай мало полонених, вбиваючи їх на місці [3, с.2.]. Але щоденники Д.З. Браженка зайвий раз доводять, що війна – феномен розмаїтий, із, здавалось би, взаємовиключаючими явищами. В Україні німці, в тому числі війська Гудеріана, брали багато полонених. Одних відпускали відразу, інші потрапляли до концтаборів, де трималися в нелюдських умовах: в голоді, холоді та ланцюгах (в Хоролі). Однак і звідти окремих відпускали [21 жовтня 1941]. А по дорозі додому їх нерідко вбивали партизани [19 жовтня 1941].

Зазначимо, що в даному уривку автор також зачіпав теми побуту колгоспників в окупації, поширення містицизму та інші вкрай актуальні проблеми в дослідженні воєнного повсякдення.

1. Авдіївка в роки окупації. Рукопис. Експедиційний загін «З попелу забуття» під кер-м А.М. Лазаренка. – Авдіївка, Сосницький район, Чернігівська область, 2004.

2. Азарх І. Спогади про село, якого нині немає на карті // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 14. – К., 2011. – С.168-174.

3. Аннотация // Гудеріан Г. Воспоминания солдата. – Смоленск.: Русич, 1999. – С.2.

4. Быков К. Киевский «котел». Крупнейшее поражение Красной Армии. – М.: Яуза, Эксма, 2006. – 496 с.

5. Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 319-367.

6. Гудеріан Г. Воспоминания солдата. – Смоленск.: Русич, 1999. – 296 с.

7. Дубик М. Індивідуальне і колективне у досвіді українських жертв нацистських переслідувань: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 13. – К., 2010. – С.70-77.

8. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.44-60.

9. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 11-19.

10. «Люба моя Еллі!...» Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) / Упорядн.: Г. Бьоше, М. Дубик, Т. Пастушенко; Переклад: О. Николайчук, Л. Сочка; Наук. ред. О. Лисенко. – К.: Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», 2012. – 336 с.

11. Мороз О. Шаболтасівка. Погляд крізь віки. Історично-дослідницьке видання. – Чернігів, ТОВ РВЦ «Сіверщина», 2011. – 148 с.

12. Наконечна С. День перемоги в Авдіївці // Вісті Сосниччини. – 2006. – 27 травня. – С.6.

13. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 475-511.

14. Рекогов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С. 90-101.

Щоденник Д.З. Браженка

26 СЕРПНЯ

Історичний сьогоднішній день буде для Авдіївки. Ще вчора ходили слухи, що германці відогнані від Гомеля, а сьогодні у годин 9 появились німці в Авдіївці та так не очікувано, що просто дивуєшся їхній спритності і маневрованості. Тут з дня на день очікували приходу Червоної армії, що відступає. Хвилин за 10 до появи німецьких військ з лісу доносився шум моторів, я думав що то відступають російські війська. Ось увесь шлях загромаджується евакуїруючим скотом. Я вийшов подивитися. В цей час за скотом пролунали сигнали машин. Появляються мотоцикли і якісь дивні автомашини. Спочатку у мене майнула думка, що то червоні. Але до чого ж у них погони? Чому говор не російський? Все говорило що то були німці. Всього мене промайнуло якимсь страхом, але поряд з цим появляється прояснення, наче після хмурого дня. Чому? А тому що нам говорили в тім, що перші німецькі колони по-звірськи поводяться з населенням. Що принесуть наступні дні, то будемо бачити. Перший день якось пережили. Все ж таки боязнь повністю не зникла. Я за краще пішов перебути в хаті. Крім того можна було очікувати бою, а тому днём всі сім'єю перележали в сховищі. Годин через 3 почувлися постріли в саді к-пу, а згодом знову. Трудно переказати переживання в цей момент. Говорять, що вели якихось трьох чоловік. Очевідно їх і розстріляли. За що не відомо. Рішили ночувати в сховищі.

27 СЕРПНЯ

Ночували в бомбосховищі, крім старих. Ніч пройшла занадто протяжно. Думав, що присниться щось кошмарне, але сон пройшов спокійно. Сьогодні німці продовжували пересуватися. До чого механізоване їх військо. Ось тут повз нас машини їдуть вереницею, що нагадує якусь виставку автотехніки. Різні системи мотоциклів змінюються різними системами автомашин, їх замінюють різні пушки, вездеходки і інші засоби озброєння. Мимовольно виникає твердження, що така армія кріпка і труднопереможна. По самих системах машин можна определити, що в Германії розвинута автопромисловість і в цілому оборонна промисловість. Правда велике має значення і залежить від неї других країн та союзники, які поповнили автопарк Германії. Правда винуватити уряд СРСР в порівнюючому відставанні техніки від Германії не приходиться, в цьому винувата в значній мірі царська Росія. Лише не подобається мені одно – це поведінка місцевого населення. Учора німці заїхали до школи, а слідом прибігли діти, жінки і почали розтягувати майно. Я оцінюю це за варварство населення. Учора не вдалося всього перенести до старого, то те що залишилося також було пограбоване. Думаю, що згодом все забране буде заставлено повернути. Адже яка б влада не була, школа повинна працювати.

28 СЕРПНЯ

А машини невпинно просуваються вперед. Їх шум починає надходити. Як сьогодні вияснилося, що троє постріляних в перший день входу німців були вислані на машині з Понорниці для ліквідації «десанту». Сміх бере коли подумаєш про необізнаність з положенням речей. Тут великі сили пересуваються, а звідси повідомляють що десант. Хто про це повідомив, очевидно хто-то з сільради. Це говорить за те що багато хто самозаспокоювався, думали про те що німці й насправді відігнані не то що від Семенівки, а й від Гомеля. Раптова їх поява безумовно паралізувала їх. Але можливо, що це повідомлення було вимисленим з певною метою. Сьогодні якось машини стали менше їхати. Виїхали також і з школи. Я пішов перевідати школу.

Бібліотека вся була викинута на подвір'я, документи і різні справи школи були розкидані по канцелярії. Важніші документи я позбирав і приборіг. Сьогодні були спроби нальоту радянської авіації. Недалеко від Авдіївки кинута кілька бомб.

Кілька слів про церкву. Учора особливо активний день був для церковників. Думують щоб у неділю вже правилось. Це справа кожного. Релігія мусить бути обрзуванням громадянина. Про її положення в майбутньому для нас покищо невідомо.

29 СЕРПНЯ

Там де раніше був колбуди, де думали відновити церкву сьогодні зайнято під полонених. Сьогодні прибула перша партія полонених і ранених руських солдат. Полонені

знесилені і голодні. Це приводило населення жалю і лютування на комісарів. Багато жінок кричали, що це партійці довели до того що руські солдати гинуть, а тих хто хоче тікати стріляють у спину. Біля місця збору ранених і полонених збираються юрби народу. Несуть їм їсти, хто огірки, хто молоко, хто сала, лише б згасити їм жажду до їжі. Сьогодні у школу знову вїхала якась частина, яка й розквартирувалась там.

30 СЕРПНЯ

Сьогодні ходив до школи. Як видно, що біля школи розмістилась пікарня. Чудова німецька техніка. Все робиться на ходу. В дорозі зупиняються і печуть хліб. Дрова ріжуть циркуляркою. Там де була пустка може бути перетворена в фабрику. Сьогодні до Авдіївки доносилась канонада по напрямку на захід. А полонені прибувають первантаженими машинами. Я сьогодні пройшов у село, після кількохдневного мого перебування дома. Всі німці кажуться мені що ось зупинять мене, прочитавши душу мою і поставлять під стінку. Стараюсь менше розглядувати по сторонам і буде жвавішим у поведінці.

НЕДІЛЯ 31 СЕРПНЯ

Ось уже біля тижня як німці увійшли в Авдіївку і протягом цього часу робота в полі стоїть. А який дорогий час! До того ж і погода прекрасна випала. Стоїть тиха сонячна погода все просить, все тягнеться в амбари. Але народ цього наче не помічає. Правда він не бездільничить. Багато намагаються заpastись і тягнуть для себе. Дійшло до того, що з конюшень почали зникати коні, з бригад вози, з кладових упряж і інше колгоспне майно, та не тільки колгоспне, а зникає майно і установ і організацій. Це ще і ще прояв безкультурності і несвідомості місцевого населення.

В Авдіївці почався появлятися спирт. Німецькі машини їздять і міняють його за яйця. Вдалося й нам сьогодні виміняти спирт. В обід по рюмці випили. Де й апетит взявся. Так смачно пообідали. Гарматна канонада на заході не припиняється. Вона навіває тепер страху. Нікому не хочеться, щоб тут був фронт. Завтра 1^{ше} вересня. Коли б це в мирних умовах, то перший день занять. Гамір дітей який в кінці року казався надочучливим тепер би був рідним. Кожен учитель увіходив би в клас з радістю, повний енергії до творчої роботи в освіті дітей.

ВЕРЕСЕНЬ

1 вересня

Коли б не війна сьогодні б перший день заняття. Багато згадають цей день з учнів. Святково і піднесено почувають вони себе першого вересня в перший день заняття кожного року. А цей рік пішло по іночому. Коли знову задзвонить гучно дзвоник і верескливо закричать діти? Не може ніхто цього знати з нас викладачів. А люди наче комашки снують по селу з бутылками, яйцями, маслом. Все міняють спирт. Така вже натура руських, випить так щоб забути горе. Від нудоти через безділля за обідом приймаю і я дозу спирту. А канонада на заході не припиняється. В Авдіївку прибувають численні партії полонених російських солдат.

2 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні я ходив на роботу до молотарки в гумно. Там ми просиділи до обіду, а потім розійшлися, бо мало зібралось народу, все міняють спирт, вважають що спирт дороже хліба.

Погана справа нашому брату службовцю. Хліба не достанеш. Добре, що німецька пікарня розмістилася в Авдіївці. Дружина стірає білльо пікарям і заробляє хліба. Іншої хвилини думаєш, що це робиш злочин, що дружина німцям, ворогам червоних пере білизну, але зціпивши зуби, і стиснувши кулака, мовчиш. Коли б хоч не діти, а тож вони хочуть їсти! Канонада на заході і півдні не припиняється. Ранені і полонені прибувають. Сьогодні прибуло 2 з Шаболтасівки, які були відпущені.

Жінки раненим і полоненим несуть їсти. Скільки вже балачок потім. Найбільше ругають партійців, що допустили до війни.

3 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні нарешті якось назбиралось робочих до молотарки. Молотили ячмінь. А жінки наче подуріли цілі черги створюються за спиртом. Германці тільки регочуть з них та фотографірують. Навіть приходять за спиртом з Шаболтасовки. До чого низько поводять вони себе. Об'явився сьогодні спирт і біля школи в пікарів. За півлітри спирту

беруть півдесятка яєць. Спирт дістають на крисківському спиртзаводі. Пообідавши, з дозою спирту, я знову до молотарки, але молотить не прийшлося. Зовсім недалеко біля Авдієвки рвуться снаряди. Це налякало жінок і вони на роботу не вийшли. Перед вечором гуляв біля школи з німцями. Один добре з них говорить по-російськи. Ось хтось крикнув що в Лузіках щось горить. Насправді в трьох місцях валили клуби чорного диму. Снаряди продовжують рватися десь в околицях Авдієвки. Кожен почував себе якось особливо: і страшно, і любопитно. Та справа йде не на шутку. Серед німців піднялася тривога, що руські близько. Бачачи таке становище я кинувся додому і почали вибиратися в бомбоубежище. Ось чуєш свист пулі. Вона стукнулася об листок киях недалеко біля мене і затихла. Всі вибрались в бліндаж. Взяли хліба, сала, картоплі вареної, води. Вобщем приготувались днів на три. Я ще виносив з хати різні речі на вгород. Раптом загориться хата, то щоб згоріли одні стіни. Ось рвуться снаряди зовсім близько, здіймаючи чорні хмари землюки і диму. Я падаю, а потім схоплююся і біжу в бліндаж. Німці вже розсипались цепом на вгородах. Вечором розгорівся бій і невпинно рвалися снаряди кругом нас. Стара тільки хрестилася. О 7^ї із старим прийняли дозу спирту, щоб не так страшно було сидіти.

4 ВЕРЕСНЯ

Зараз пишу не 4 а 5, бо не мав можливості. Чи думав я що прийдеться оце сидіти в бліндажі, а не займатися з дітьми. Війна! Війна! І смішно і страшно. Ніч провели в бліндажі в тісноті. Копаючи ми його розчитували на 7 душ з дітьми, але ночью ввалилася Анила з своєю бабою, які сіли серед бліндажа, наче опудала на баштані, то згорбившись примостився в уголку і так перевів ніч майже не спавши. Ноччу кілька разів вилазив і наблюдав я зарева, що розіслалися на заході. Одно зарево зникло, друге появилось. Горіли Лузіки і Хлоп'яники. Ноччу стрілянина припинилася, лише зрідка чути було рушничну перестрілку. Утром вдалося вийти з бліндажа, але німці загнали назад. Тільки і вдалося кожному оправитися. Знову розгорівся бій. Кругом чути гарматну і кулеметну та рушничу стрілянину. Звідки появилася Червона Армія на 9^ї день вступу німців в Авдієвку? З лису. Все говорить за те, що німці були прорвалися, а в стороні залишилися Червоні.

Весь день просиділи в бліндажі. Навіть корові і свині не вдалося положити їсти. Особливо розгорівся бій вечором. Ось чути як рядом з бліндажом на Гибриччиній хаті сторичить кулемет. А ось захлаюючись затьохкав снаряд і десь недалеко розірвався, аж земля посипалася з потолка. Пулі підняли свист через бліндаж. Щось робилося адське. Пеньковий завод горить. В такий страшний час у наш бліндаж убіг робітник заводу Коцур, який переховувався у бліндажі Грека, але близько упав снаряд і він захищаючись від смерті утік до нас.

5 ВЕРЕСНЯ

Цю ніч також перевели в бліндажі. Але вже по стрілянині було чути, що бій віддалявся.

Ранком тільки зрідка озивалися рушниці та десь далеко рвалися снаряди. Всі вилзли з бліндажа. Назад ніхто вже не заганяв. По шляху вели і везли плінних і ранених руських солдат.

Після двох ночей і дня перебування в бліндажі почували себе наче встав після тяжкої протяжливої хвороби. Вся Авдієвка переповнена німцькими солдатами СС, які приїхали очевидно для ліквідації загрози. Виясняється сьогодні, що 3 вересня від розривів снарядів убито дві душі і ранило в руку також двох. Одна з скирд на заводі ще й сьогодні диміла, а завод і з десяток скирд зовсім знищені огнем. Всі евакуйовані часті з Авдієвки, повернулися, в тім числі і пікарня.

6 ВЕРЕСНЯ

Ніхто нігде в колгоспі нічого не робить. По шляху позбиралися невеликі гурти і розповідають про бої. Інші говорять, що дехто вже ходить у ліс і знімають чоботи з убитих червоноармійців, а трупи не закопують.

Якщо це так, то це свинство це поведінка не людська над убитим воєнним. В дні боїв і сьогодні магазини не торгували. А німці не люблять замків і поодбивали. Цього тільки і треба було сельчанам. Набігло повний сільмаг і кооперація жінок і дітей і розхоплювали хто що захопить. От вам культура і свідомість! Канонаду іще чути, але вона

все віддаляється. Ранені і полонені продовжують перебувати. Вияснилось що учителя Кочкарду і інших селян які вертілись в селі відправили до Н. Сіверська разом з полоненими 3 вересня перед боєм.

НЕДІЛЯ 7 ВЕРЕСНЯ

Прекрасний випав сьогодні день. Такий теплий і сонячний. Народ до того що недавно пройшов бій, а й те що вихідний день, бо тепер неділя встановлена в повних своїх правах, не брався ні за яку роботу. Кожний живе сьогоднішнім днём, бо не знає що завтра з ним буде. Ану знову розпочнеться бій і село може злетіти як порохова бочка. Та тільки цьому вже не бути. Прибувши німецькі частини СС далеко відбили наступавших Червоноармійців.

Сьогодні говорять затримано німецькими загонами двох громадян села голову кооперації Чепурного Л.М* і бухгалтера МТС Яценка Тр.М** в лісі. Що їм за діло було в лісі в цей момент, дідько їх знає. Говорять, що пішли за коровами, інші говорять, що знімати чоботи з убитих червоноармійців. У Яценка в кармані найдено 1700 крб грошей. Германці очевидно в іншому їх заіпозрили і затримали їх. В Чепурного зроблено дома обшук.

10 ВЕРЕСНЯ

Щоб не так було нудно від безділства і щоб скоріше пройшов день, сьогодні ходив гребти овес. Один німець, не знати чому й здобрився, перед виходом у поле, дав нам бутилку спирту, то ми так добре закусили і випили на полі, наклавши скирду.

Забраних у неділю Чепурного і Яценка так і не повернулись. Говорять що їх розстріляли. В понеділок забрали іще трьох, двох жінок і одного чоловіка (Костюченко К.**Роговенко Г.*** і Чепурного М.Ф.****) перші двоє партійні а чоловік безпартійний. В чому їх обвинувачували німці, для мене невідомо. Говорять заводчани, що їх постріляли.

Чомусь сумно робиться коли стріляють людей. Така вже людська природа. Але знову: Війна! Війна! А тоді людина ніщо. Може загинути в один момент, навіть для себе не очікуючи цього. Були збори в колгоспі за участю німця переговорщика. Закликав усіх працювати.

12 ВЕРЕСНЯ

Так воно й вийшло. Всіх п'ятьох чоловік постріляно, та тільки одного з них Костюченко Каті не знайдено. Останніх знайдено учора, викопано і за християнськими обичаями похоронено. Сьогодні як і учора гарматної канонади не чути і німці з села виїхали.

Багато я переніс поки виїхали німці з школи. А виїхали вони 8 і 9 вересня. Я вже знав манеру селян. Як тільки будуть німці виїзжати обов'язково назбігаються, щоб що взяти. Так і вийшло. Повний двір було жінок і дітей. Прийшлося дивитися за кожним щоб нічого шкільного не брали. Коли один дядько брав доски, я не давав. Один німець по, руськи говорив, пристав до мене і почав кричати, що мов чому я йому не даю досок. Я йому кажу хто я. Але не пристав. Направив мене додому, на другий день бачив переговорщика з комендатури який осудив ці дії.

15 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні ходив на роботу до молотарки в полі. Молотили трактором. Трактора дістали десь за Блισταвою. Там їх було щось більше сорока штук. Говорять, що гнала городянська МТС, але не удалось вивести. Німці захопили. Однак більшість тракторів приведено в негодність, то знято магнето, карбюратор чи жекльор, чи побитий. В багатьох тракторах знято магнето блиставцями, щоб потім взяти добру взятку. Почали молотити пізно, бо не було зранку. Намолотили всього 2 тонни 70 кг.

Я працював на скирдуванні. Прийшлося жарко. Копищевозів не було, то приходилося самим і солону відносити.

---

* Чепурний Ларіон Максимович.

** Ященко Трохим Микитович

*** Костюченко Катерина Карпівна – депутат Верховної Ради СРСР, голова сільської ради Авдіївки була залишена секретарем обкому КП(б)У О.Ф. Федоровим для організації підпільної роботи в тилу ворога.

**** Роговенко Ганна Степанівна – сільська комуністична активістка.

***** Чепурний Михайло Феодосійович – колишній голова колгоспу «Перемога».

16 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні моя робота також скиртування в полі біля молотарки. Сьогодні вимолот значно кращий ніж учора. Намолотили 5 тонн 525 кг. Скирдували втрьох. Якось уже став привикати до створившого становища і не так побоюєся, хоч і нема чого бояться. Що я кому плохе зробив? Хто може нарікти що я комусь був недобрий. Перші мої трудові роки пройшли в МТС в Авдіївці, де я був на посаді роз'їздного механіка. Правда тоді приходилося приймати участь в різних господарських кампаніях, але такий був тоді долг кожного видного на селі працівника. Але все я робив не перекручуючи нічого не добавляючи від себе і люб'язно відносячись. Потім служба в РСЧА і після цього я учитель. Просвіщав народ. Безумовно народ просвіщався в комуністичному дусі. Але такі вже були програми. Відступити від цього значилося позбутися волі.

17 ВЕРЕСНЯ

Наряд бригадира то й же що учора і позавчора – скирдування в полі біля тракторної молотарки. Така вже моя судьба. Нічого не подієш. Війна. Щастя було б коли б хоч на цьому закінчилося. Учора в селі ночували велосипедисти. В школі їх також було не мало. Сьогодні утром виїхали. Манеру шкільних сусідів я вже знаю, як тільки германці виїдуть, то біжать за соломою, щоб що разом потягти. Так і є. Ще не всіли германці виїхати як сусіди успіли потягти кілька столів і скамейок. Одного лише я не розумію: невже не читали вони германських об'яв, в яких ясно сказано, що розтягування державного майна можуть поплатитися життям. Думаю що це даром не обійдеться.

18 ВЕРЕСНЯ

Починаю спецілізуватися на одній роботі. Сьогодні також скирдував у полі біля молотарки. Погода не добра: вітер і зрідка набігав дощик.

Сьогодні чомусь набігла на мене настирливо думка про свій рідний дім, про матір, про братів, сестру і рідних. Вона настирливо напосідає на мене на кожному кроці. А появилася вона тоді, коли я ненароком глянув на трасу Чернігів – Новгород – Сіверськ по якій валками ішли російські солдати передіті в гражданську форму, тоді їх германці не зупиняють. І от я подумав про своїх братів, трьох братів, які невідомо де зараз, можливо ще воюють, можливо... і живих немає. Якби прийшла така щаслива хвилина, щоб нам усім побачиться! А стара мати! Бідна мама! Вона має 5 синів, з яких за 4х немає звістки. Та ні пошти, ніякого зв'язку немає, щоб повідомити про себе. А сестриця Галя. Єдина сестриця! Що вона зараз робить?

19 ВЕРЕСНЯ

І сьогодні біля молотарки на скирдуванні. Найгірше прийшлося сьогодні скирдувати. Вітер надзвичайної сили мішав кидати солому в стіжки, навіть забиває солому на соломотрясах, через що часті остановки молотарки. Одну скирду закінчили молотити і переїхали до другої. Поки переїхали до другої та встановили молотарку, то пройшло півдня. Барабанщики біля другої скирди опасувались молотити, бо біля самої скирди розірвався снаряд і осколки позастрявали в снопах. Чого доброго вискочить з барабана осколок і може ранили барабанщика. До вечора так і не вдалося помолотити, почав іти дощ і люди від молотарки всі пішли додому.

20 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні вирішили з тесьом накосити сіна. Взявши по косі поїхали на сінокіс в Грековське.

Вперше після боїв сьогодні виїхав в ліс. Сліди цих боїв великі: зрита земля окопами, розбиті кулемети, снаряди, гільзи, червоноармійські каски і інші военні речі. В багатьох місцях чорніли латки чуть виритих ямок і закопаних туди червоноармійців. А ось на опушці лісу стоїть обгорівший танк, а кругом його десятки воронок розривів снарядів. Радом з танком вирита ямка і заховані туди обвуглені трупи 2 чи 3х танкістів. Витолочений молодняк лісу показує шлях відступу Червоної армії.

Щось пройшовши 1 чи 2 ручиня, більше я й не косив, бо поламав косу. Бачте такий з мене косар. То я вже весь день мостив перехід через болото і ходив за оріхами в ліс.

НЕДІЛЯ 21 ВЕРЕСНЯ

Вихідний день. Побував у школі. Дещо поладив. Знову повкладав в шкафи приладдя фізкабінета. Як подумаєш наскільки не культурний і жадний народ наш, правда

---

* Робітничо-селянська Червона Армія.

не всі, але великий процент. Все хочуть собі більше потягти. З школи вже всі ступці попереносили додому. Столи носять, віконні рами носять, навіть шкільні дошки і ті пробували забрати. А ось фізкабінет. Для чого кому він потрібний! Але треба комусь викласти приладдя з шкафів і перебрати його щось собі взяти, аби розбивши знівечивши. Кожного дня приходиться вкладати приладдя в шафи, а їх забивати гвіздками. Сьогодні усі двері в школі забив, можливо тепер ніхто не насмілиться відкрити школи.

22 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні працював у полі біля молотарки. Не подобається мені вихід до неї. Виходять в 10 – 11 год., а кінчають в 5 годин. Снопи мокрі, а з-за цього часті простої. Сьогодні працював також на скирдуванні з четвертою бригадою. Сьогодні знову у школі ночували німецькі частини – велосипедисти. До чого розвинута техніка в Германію. Багато німецьких солдат посажено на мотоцикла, автомашину, на велосипеда. Безумовно, що така армія буде рухлива, маловразлива труднопереможна, плюс до цього її забезпеченість всіма припасами, а також їх виховання й пропаганда серед якої вони виховуються.

Говорять, що сьогодні німці питали, хто мов забив двері в школі. Якби він тут був то влетіло б йому. От і забивай. Хочеш як краще, а може вийти гірше.

23 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні працював також біля молотарки, але не в полі, а в гумні і не біля тракторної, а біля кінної. Молотили ячмінь, а потім горох. Коли молотять горох, то з кожної бригади виходять люди, але разом з собою беруть і торбини або ж пришивають великі кармани, і йдуть на обід, чи вечером, нагромажують їх повні горохом. От так і сьогодні кожна жінка набрала гороху щонайменше по 2 кг., а інші і по 5 кг.

Хай би брав той в кого не то що гороху, а й хліба нема.

Я також согрів і тоже руку вмочив. Прийшлося і мені схилитися туди куди більшість, також набрав гороху для дітей розважатися. Вимолот сьогодні 27 цн. На скиртуванні я з німим Стажком виробили по 3,2 трудовні.

25 ВЕРЕСНЯ

Учорашній день для мене прийшов на молотінні проса ціпом удвох з тістем. Намолотили щось більше 100 снопів, 117 чи що, а сьогодні знову до молотарки в гумно. Молотили знову горох, з яким історія та ж що була 23 вересня, та тільки я сьогодні сам скирдував. Добре, що хоч горохова солома, не так її вже багато, а то б запарили. Намолотили 21 центнер і я заробив 5 трудовнів. Коли б такий улов та кожний день, то не було б плохо. Заробив би на зиму для сім'ї. Інший раз як подумаєш що сталось, то аж не віриться.

Не віриться, що школа не працює, що зараз війна, що десь ідуть вперті бої і ще зараз умирають десятки, а може сотні, а може тисячі людей, благаючи помочі або скорішої смерті.

26 ВЕРЕСНЯ

Зараз в селі мало коли побачиш германців. Все переїзжають машини через Авдієвку, лише на мить зупинившись. Сьогодні я остався без роботи, дощ помішав.

Коли працюєш, то почуваш себе краще. А от сьогодні остався дома без роботи. Яюсь і скучно і нудно. То бувало почитаєш газету, підеш десь послушаєш радіо, або переведеш час за якоюсь ігрою. А от тепер немає що свіжого почитати, не почувеш новин по радіо, не переведеш дозвілля в розвагах. Живеш наче на ізолюваному острові.

Але коли подумаєш про одне слово війна – то все становиться ясно. Іначе і не могло бути. Закінчиться війна, будуть і газети буде і радіо, будуть і розваги. А тепер терпи і виждай закінчення війни і встановлення порядків.

27 ВЕРЕСНЯ

Ворочали і гребли сьогодні сіно. Я їхав коньом, а останні пішли пішки. Рішив по дорозі останитися біля обгорілого танка і ближче роздивитися.

Нічого, крім обгорілого та обманого залізачча не побачив. Дивуєшся як могли не порозриватися снаряди від огню в якому палахкав танк.

Поворочавши сіно, пішли в ліс за оріхами, але нарвали мало поскільки близько були обірвані, а вглиб було страшно заходити. Після гребли сіно. От як сьогодні так і щодня чути в лісі постріли як рушничні так і розриви гармат. Це «забава» пастухів. Ця «забава»

глухий витів пастухів через яку може пострадати зовсім безневинна людина. Якщо буде проїжджати німецька машина і тут постріли пастухів, а десь недалеко йтиме чоловік, то ясно що його можуть затримать, запідозрюють, що він стріляв і може пострадати. Навіть деякі батьки знають, що їх діти роблять але хоч би палець об палець! Мовчать.

НЕДІЛЯ 28 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні скирдували на болоті сіно. Розчитували до півдня закінчити, але не вдалося. Явилися додому к вечеру.

Ранком віщувало добру погоду, тепло і сонячно. Увесь народ вивалив на уборку сіна. Що значить собі. Коли б така дружна робота проходила весь час, то давно б польві роботи були закінчені і трудовень обійшовся б в цьому році багатий. З обіду почав по-крапати дощик, але стіг уже був готовий. Набравши віз ще не підсохлого сіна гуртом вирушили додому.

Ще на болоті пройшов слух що повна Авдієвка германських військ, а в Лузіках червоні. Звідки? Як і треба було ожидати – явний вимисел.

29 ВЕРЕСНЯ

Убирали сьогодні картоплю на своєму огороді біля школи. Погана картопля. Ну та краще ніж була прошлий рік.

Біля школи стояло кілька машин. Школа! Коли б не війна післязавтра уже місяць навчання. А тепер? Як буде? Що буде? І кого не питав ніхто толком нічого не скаже. Не весело почувають себе українці в настоящий період, коли Україна лежить у ногах німців. А чи весело ж буде житися після війни? Доля українців тепер залежить від Німеччини. В яке становище Гітлер поставить трудолюбивих українців? Та не скоро загоїть український народ рани від війни. Мільйони вдов, сиріт, калік не тішитимуть українців. Знову вертаюся до буденного.

До обіду копали на своїх сотих картоплю. Зосталося зовсім мало. Після обіду закінчимо.

Ідемо додому на обід.

– Пан, а Пан! Оглянувся. Мене зове військовий в германській формі.

– Візьміть пару відборок і йдіть допоможіть чистити машину.

Я попробував було викрутитися, але ніщо не допомогло. Нагадав було, що я вчитель, але й це не допомогло. Прийшлося дрочити машину годин дві – три. Потім пішов дощ і картоплі не удалося копати.

Вечером трохи було перелякався. Чому? Напрасно. Полягавши спати, хтось відкрив фіртку і заглянувши пішов назад. Через 10 хвилин відкрилися ворота і заїхали ночувати на ЗІСі * два німці і шофер-росіянин.

30 ВЕРЕСНЯ

Машини прибувають. В школу наїхало повний двір. Ми продовжуємо копати картоплю. О 12 годин пішли обідать. З Понорниці прийшли погостити Параска, з радістю повідомивши що вернувся її чоловік. На обід якийсь шофер плінний приніс спирту, хоч і смердів бензином – а випили добре. Приймав участь у трапезі і один німецький солдат. Добрий хлопчина. Я надміру випив. Пригадую як ішов картоплю копати і говорив з учителем Кочкардою про те щоб погуляти у неділю, а потім нічого не пригадую. Говорить дружина що безобразно лежав у картоплі і їздив у Ригу. Для мене це не достойно. Пригадую тільки вечір, коли виходив по природним надобностям і як з мене сміялися німці, що у нас ночували.

ЖОВТЕНЬ

1 ЖОВТНЯ

Тільки сьогодні вдалося закінчити копати картошку біля школи. Яюсь дньом Катя десь у селі почувала, що двір Федора Чепурного** оточений німцями і роблять обиск. Сам же він робить на молотарці і машина з Євгеном його змінною поїхала за ним.

Перед вечором сусідка наша розказувала, що вона бачила як Федір копав для

---

* Радянський семимісний представницький автомобіль з кузовом, що випускався на заводі ім. Сталіна (Москва) в 1936 – 1941 роках.

** Чепурний Федір Феодосійович – організатор авдіївської МТС (1933 р.), активіст колгоспного руху на селі.

себе ямку, чуть повертаючи, а потім поставили його біля неї і залпом з 5 рушниць розстріляли. Але в даний період вихід один – винуватий – значить інакше не мусить бути. Війна. Боротьба двох систем.

Учора під час гулянки шофер украв часи і оддав сусідці Марії. Днем я забрав.

Церква також веде боротьбу за розширення свого впливу. Вона звертається до населення з різними прозовами. Ось один з таких прозовів: «Верующим».

«26 мая ввремя утренней службы было слышно голос спасителя в Новом Ерусалиме: «молитесь богу на заре утром, читайте отченаш и будете спасены. Как получите эту записку – перепишите 9 раз и передайте в руки верующим, можете через 9 дней получить великую радость.» В городе Харькове один человек не раздал никому и получил большой скорб. Наш спаситель назначил написать 9 раз. Как получите эту записку, то пишите со вниманием.»

І другі подібні послання можна знайти в настояний період серед населення.

Сьогодні в церкві повинна бути служба але вчорашній страх помішав цьому. Сьогодні неділя. В такий час скучно і нудно сидіти дома. Прийшов у село, приєднався до групи людей, які тільки й говорили що про вчорашній день. Як розповідає один, що коли було взято попа то він закричав

– Ви мене сьогодні вб'єте а вас завтра переб'ють!

Тоді один мотнув револьвером перед носом попа і закричав:

– Я на твою могилу 50 років с...ь буду ходити!

Так погулявши з годину я зайшов до К.Л. і там погуляв до обіду. Пообідавши дома, пішов до школи. Аби скоріше день до вечора. Тільки до школи хоч не йди. Жутко ставиться коли глянеш на неї. Згадуються минувші дні.

2 ЖОВТНЯ

Цікавий був сю ніч подвиг одного підпившого німецького офіцера. Було щось біля 12 год. ночі, як роздався стук виспідком в двері сусіда, а потім опалком по вікнах. Двері не відчинилися. Тоді до слідкуючої хати і так чуть не по всьому кутку. Ось приходить до нас і чую як стару благає вийти з ним. Та вже говорить що вона стара і хвора. Правда обійшлося без буйства, бо стара сказала, що у другій хаті ночують пани (тобто німці). Ранком сміха того було. Оказується що пройшов пів кутка і не так нігде не пощастило задовольнити природні потреби. Розказують, що старих баб цілував і благав поспати з ними.

Сьогодні ходив на молотарку в гумно з 12 години через Авдієвку проходили германські часті на конях. І розмину немає.

Сьогодні хоронили Федора Чепурного. Чому його розстріляли? Говорять що прийшовши з армії він дето говорив що за свого брата Михаля положить сто голов. Якщо це правда то така вже твоя судьба. Германці очищають тил від небезпечних людей. Крім цього він то був і член партії. Потроху вибувають наші з строю. Добрячий був хлопчина.

Вечором на ночівлю остановилася в нас група германських солдат піхотинців. Безумовно походи томлять солдат. А втома через-мірна. Інші вже почувають болючу біль від мозолів на ногах Нема нічого дивного. Не шутка пройти всю Україну при посиленому марші. Германці поспішають закінчити війну до зими. Осталось взяти Москву. Але очевидно війні до кінця ще далеко.

3 ЖОВТНЯ

Кінні німецькі війська продовжували пересуватися. Сьогодні вдалося мені в колгоспі замінити за замок 11 кілограмів жита. Чи думав я чотири місяці тому назад, що буду міняти хліб за таку жухлядь щоб проіснувати. Колгосп також примушений діставати замки різними шляхами. Комори з зерном стоять не замкнені. Замки покрадені чи поламані. Краще віддати 8 – 10 кг. зерна за замок, ніж може пропасти 8 – 10 пудів. Сьогодні працював на молотарці. Скирдував.

Вечером на ночівлю в нас помістилось 5 німців. Привітливі і культурні хлопці. Один слабенько говорить українською мовою. Беседували про життя учительства в Германії. Живуть не плохо. Ці хлопці ні з чим не познайомляться, як ті що сю ніч ночували, що познайомилися з кожен.

4 ЖОВТНЯ

Сьогодні в колгоспі одержав наряд гребти овес.

Але жодна людина не вийшла. Безгосподарність і недисциплінованість в колгоспі. Жаль бере як подумаєш і побачиш, що гине урожай. Кожен старається якби все собі легальним чи нелегальним шляхом потягти. Але для мене прогуляти день багато значить. Мені б тільки більше вигнати трудовнів.

Біля молотарки в гумні сьогодні молотила 4 бригада. Приєднався і я до неї. Працював і сьогодні на скирдуванні гречаної соломи.

А німецькі війська продовжують пересуватися. На ночівлю остановилося 2 німці з кіньми.

НЕДІЛЯ 5 ЖОВТНЯ

Сьогодні відбулися колгоспні збори. Я був секретарем зборів. Одна біда більше нічого. Не збори, а щось подібне на будинок умалишонних. Кожен хоче перекричати один одного. Особливо коли стояло питання про уборку картоплі і конопель. З картоплею порішили розділити пайками на трудовні 33% фонд і 67% собі. Щоб скоріше вивести кількість трудовнів на 1 жовтня в допомогу обрали мене і Ніколайця. Ось прийшов розподіл до конопель. Пропозиція поступила про те що вийти брати коноплі і хай хто скільки набере і забере. Ну тут і пішло. Особливо почали кричати ті що багато трудовнів, а робочих зараз мало. Годин через дві крику погодилися на тому, що хай з кожного двору виходить по одній душі і разом беруть плохіші і кращі коноплі. Крик був за розподіл телички і бичків.

6 ЖОВТНЯ

Сьогодні я приступив до порученої мені на зборах роботи – допомогти вивести трудовні на перше жовтня. Знайомився з нормами виробітки у статистика Барана Василя.

Сьогодні продовжували пересуватися воєнні частини германських військ. До нас заїхало ночувати 2 чоловіка. Коли я писав табеля і біля мене були трудові книжки колгоспників, то один з німців подумав, що я комісар, але слабенькою німецькою мовою я йому пояснив, яку я виконую роботу. Коли я йому сказав, що я учитель, то видно як його відношення стало змінюватися. Він повідомив мене, що в Германії Гітлер поважає вчителів і платить великі гроші.

7 ЖОВТНЯ

Всі німецькі солдати, наче автоматично рано схоплюються і продовжують свою путь. Всі говорять, що йдуть на Москву. От і ті що сю ніч ночували, вчора вечером говорили, що йдуть на Москву, що Москва оточена і позбавлена зв'язку.

Москва! Подумаєш, що до такого великого місто так порівняно скоро дійшли німецькі війська. Скільки говорили оратори, скільки писали в газетах писаки, що не ступати німецьким солдатам на радянській землі, не пити їх коням дніпровой води, але жодного слова не справдилось. Велику ролу в цьому відіграла продажність ряду радянських генералів. Судячи з розказів вернувших з полону солдатів, то охоти воювати в їх не було. В чому заключається секрет такої неохоти загальновідомий. Ті надії, що покладалися на селянство про їй волю відстоювати твердиню соціалізму розвіялися як попіл на вітрі.

Щодня через село проходять групи і поодинокі «вояки», які або втекли, або випущені з пліну чи по інших причинах кинули гвинтівку і поспішають додому. Майже всі говорять: – Що ми будемо захищати?, грами що одержують на трудовні, черги, що валкою простягаються біля магазинів.

Вони тепер відверто виявляють невдоволення колективізацію і поспішають додому, очевидно маючи намір попасти на дільожку землі і колгоспного майна.

10 ЖОВТНЯ

Я все продовжую нараховувати трудовні. Справа ішла б до кінця коли б не затримка бригадирами в подачі табелів.

Ідучи на роботу зайшов до бухгалтера і виписав жита на зароблені 40 трудовнів у вересні 40 кг. Для мене тепер 1 кг і то багато значить. Говорять: на безриб'ї і рак риба. Годин у 10 почав іти дощ, який через кілька хвилин перетворився у сніг. Казалось спочатку, що це наче шутка, але ось проходить година дві як він покрив усю землю. До вечора кругом усе біліло і все було похоже не зиму. Тільки зелень рослин говорили що це рання осінь. Коли подумаєш – скільки це роботи в колгоспі! Жодне каливо картоплі

на колгоспному масиві не викопано. Багато кіп у полі ще не скирдовано і вони розбиті худобою і кимсь (?) розтягнуті, тепер гніють. Овес, гречка в покосах поприростала і теж гніють.

Великий масив люпину не викошений і тепер його думають приорювать. А сівба! Посіяно лише 50 % плану. Що буде на той рік якщо погода не дасть можливості робити уборку. Але цього не може бути. Ще буде тепло і робота потече своїм руслом. Останеться тільки колгоспникам приложити зусилля – як все буде убрано. Та тільки не хватає свідомості. Кожен тягне собі, не думаючи про когось. Варто згадати про ячмінь що оставили німці в колгоспі в трубницях і кормушках більше 100 пудів але в неділю ноччю (на понеділок) забрано до зернини. А чому не можна його було зсипати в амбари і роздати на трудодні. В колгоспі ж узято ячменю. От і треба було.

11 ЖОВТНЯ

Сніг продовжував лежати. Все це навівало неприємне відчуття. Ноччю було вдарив мороз і дньом мало ослаб. Сьогодні закінчив виводити кількість трудоднів по 1^й і 4^й бригадах. Завтра колгоспні збори необхідно буде повідомити колгоспників про кількість трудоднів на одну соту картоплі.

Сьогодні хто-то сказав Дуні, що бувший учитель нашої школи Деркач, поїхав з Понорниці в Жуклю за дьогтьом, його батько сапожник, і був затриманий германцями в підозрінні, що він партизан. Пройшло кілька днів, а його так і не було додому. Говорять, що з Жуклі направили в Короп і там ніби розстріляний. Глухий чоловік. В такий опасний період треба було йому їхати за дьогтьом, та ще й лісом.

НЕДІЛЯ 12 ЖОВТНЯ

Сьогодні неділя – день відпочинку після кількох днів передчасної зими. Правда сьогодні вже сніг почав таяти.

На 2^й бригаді зібралися колгоспні збори – головні питання це розподіл картоплі на трудодні, про нарахування трудоднів червоноармійцям і розгляд заяв. На першому питанні провозились біля 2^х годин. Були прибічники щоб довести копати фондову картоплю кожній трудоспособній жінці, а інші говорили що довести копати фондову картоплю, як і для себе на трудодні це було вигідно для тих у кого мало трудоднів. Постановили нарешті розділити копати фондову і для себе на трудодні, при чому 50 % в фонд і 50 % на трудодні. (33 % для держави а 17 % фураж і для тих хто далі буде працювати в колгоспі). Найбільше шуму було коли розбирали питання нарахування трудоднів червоноармійців. В Понорниці було дано вказівки не нараховувати, коли про це староста колгоспу повідомив, то піднявся невгасаючий крик.

– А ви бігали з гвинтівкою по коноплях, а ми сиділи під пулями, так вам писали, а нам не пишете! Кричали одні очевидно на адресу голови і бригадирів та бухгалтера. А другі горланили: – Якщо червоноармійцям не нараховувати, то зняти 50 % трудоднів з штатних за вересень, бо вони бездільнічали. Зняти з тих що їздили в окопи і ганяли скот.

Кожен хотів один одного перекричати. Постановили нарахувати трудодні тим що прийшли і тим кого немає по 30 в місяць. Розгляд заяв не відбувся. Вибрали комісію, яка систематично буде розглядати заяви, комісія так зв. допомоги колгоспникам.

15 ЖОВТНЯ

Сьогодні нарешті розтав сніг. Селяни кинулись на огороди наче ведмідь до меду. Кожен поспішав, щоб убрати огороди. Чим хто гарантований що завтра знову не випаде сніг. В цьому році погода наче на зло людям стала вперек горла. Одно що війна мішає уборці урожаю, а тут і погода не дає можливості своєчасно убрати урожай з поля і огородів.

Моя роль сьогодні була за няньку. Всі сім'єю сьогодні копали картоплю на вгороді, а я був з дітьми.

Утром получив знову коноплі. На мої 52 трудодні припало ще 9 снопів. Олія потроху прибуває, а це не к гіршому при нинішніх умовах. Після обіду одніс молоть зерно в млин.

17 ЖОВТНЯ

Роль моя щоденно міняється. Германські війська біля школи викопали і витоптали картоплю. Для компенсації її подав заяву в колгосп щоб дали мені 0,05 га. Мою просьбу задовольнили. Так от сьогодні я, дружина і Катя на копанні картоплі в полі. Умови несприятливі. Ноччю знову випав сніг. Але мусиш копати. Рядом копає, теже

компенсацію, учителька О.А. Лазаренко. Підійшовши до мене, вона з єхидністю мені заявила: – А я учора була в Понорниці, за картошку носила заяву, то мені і школу поручили, так як вона безпризорна. Сказали щоб і сторожа найняли. Так оце утром і заходила до Пимона Ісаєнка.

Бігала ти і за тої влади, хвостом крутила. І тепер починаєш. Куди вітер хилить скоро як ти хилися!

18 ЖОВТНЯ

Знову в голову увійшла думка про школу. Кажеш Ольга, що школа була безпризорна. Скільки я енергії потратив, щоб зберегти її майно. Кожен день був по 2 – 3 рази. Закривав, забивав двері. Шкафи замикав. Та спасибі своїм «добрим» людям постаралися розтягти столи, стільці і друге шкільне майно. Велика і велика бере жаль, за безсвідомість і не культурність селян. А найбільше мене бере жаль за фізкабінет, який стоїть біля 7 тисяч крб. Все ж це колись буде потрібне. Знову наші гроші потребують на придбання шкільного майна.

Роль моя сьогодні була на – це молотьба конопляних головок. Найудобніше місце найшли з тестем на підлозі в хаті. Дрючками й змолотили 71 сніп.

НЕДІЛЯ 19 ЖОВТНЯ

Поскільки з доброю погодою не ладиться, не дивлячись, що сьогодні неділя, вирішили викопати в Шаболтасівці 0,03 га картоплі за викопані соті Назара. До півдня викопали. З півдня пішов дощ, один з самих більших цієї осені.

Сьогодні вияснилась причина стрілянини по напрямку Хлоп'яників. Діють все партизани. Але чому спрямована їх дія проти вояків, які відпущені німецькими властями. Для чого їх убивати? Значно краще їх взяти в свої ряди. Правда я не бачив очевидця який би бачив убитих полонених. До чого нещадно німці розправляються в районі дії партизанів. Партизани вибувають а потім приїжджають німецькі карні загоны і можуть упасти підозріння на мирних жителів, які навіть ні в чому не були замішані, і безвинно пострадають. До чого низько ціниться наш брат – українець. Так от кулементний, рушничний бій і розрив бомб учора проходив між партизанами і німцями.

20 ЖОВТНЯ

Напрочуд випав добрий день – теплий і сонячний.

Сьогодні копав у полі картоплю на доведеному фонді на трудодні. До часу дня удвох з дружиною викопали 0,08 га. Вона копала, а я вибирав. У дві години був дома. Вечером був у Аврама Никоновича, який сказав, що учителі і медперсонал повинен іти на реєстрацію в Понорницю. Прийдеться сходити. Хоч від її нічого не очукай.

21 ЖОВТНЯ

Ось уже два місяці не був у Понорниці, а сьогодні відвідав. Ходив до старшини поговорити про школу і в цілому про умови існування надалі. На жаль старшини не було, поїхав у Королі.

Чомусь у Понорниці усе нагадує стару Понорницю, але перевернутий пам'ятник Леніна, побиті шибки в магазинах нагадують, що стара влада рухнула але ще й нова не установилась, вірніше вона установилась, але не успіла поставити на ноги потрібне протягом війни. В магазинах сидять продавці і приймають розграбований товар. Такий товар поступає слабо, а все ж таки поступає. Соромно нести назад, а несуть, бо в противному разі грозить розстріл. Чудно привикають до нового. Але нічого не поробиш. Привикай.

Сьогодні вечером у Авдєвці пройшли збори громадян по питанню виборів старшини. Правда на збори явилось усього чоловік 30. Кандидатуру запропонував Чепурний Аврам Никонович, Серба Олексія Миновича в минулому репресированого радвладою. Всі громадяни погодились на вибори його старшиною навіть без голосування, поскільки кандидатура підходяща. Замісником обрано Чепурного Аврама Ник.

Сьогодні плінні випущені з пліну розповідають про голодування і холод в лагерьях. Їх там зібралось (в Хоролі) щось біля 30 тисяч. Німці харчами забезпечують слабо, до того держать їх на відкритому повітрі. Коли деякі товариші помирають з різних причин, то на них руські плінні накидаються як шакали і стягують одяг і взуття, щоб нагріти себе. Краще перенести бідкування ніж по-собачому похоронити померлого товариша.

22 ЖОВТНЯ

В лісі за 3 км копав картоплю, що випала на трудодні. Всього разом з жоною, Євгеніною і тестем, копати 0,20 га.

Ось сьогодні зразок горлопанів. Одна з жінок ніяк не змогла знайти своєї пайки (а в цьому винувата комісія по розподілу і бригадир, що не указали особисто кожному пайки) і розлютована розкричалась, очевидно не даючи собі звіт.

– А чортові паразити позабирали собі кращі пайки, а ти тепер тут мудохайся чорт зна біля чого.

Навіть на нас за те що я своїми руками заробив 0,05 га на 52 трудодні верещить: – А наїхали чорти, чорт-зна звідки на наші пайки! Черті! Обідно робиться за неправду. Але мусиш мовчати. Краще собаки не чіпати, то скоріше сама перестане. А чи знає вона кого називають паразитами, що так розкричалася.

23 ЖОВТНЯ

Трохи холоднуватий випав день. Зрідка появиться сонце, і зрідка побризкає дощик.

Мені сьогодні випала роль перевозчика картоплі з лісової ділянки додому. Перевіз всього п'ять возів. Знову мені не сподобався випадок в лісі.

Діти, та де діти, коли вже батькові штани носять, знайшли гвинтівку і почали стріляти. Та хоч би ж сукини сини вверх, а то прямо на мою сторону. Навіть мати одного з них тільки посміхається, думає от синочок. І так на стрілянині весь день проходив і довели до того, що тесть примушений був з ними поспорити, а гвинтівку, правда без приклада і ножі зігнути об пень. Поговорю я ще з цими хлопцями, щоб більше так не робили, в противному разі заявлю старшині.

24 ЖОВТНЯ

Сьогодні бригадир не дав мені роботи, що мені не подобається. Невже він вважає, що я не можу буртувати картоплю. Послав косити коноплі не за трудодень, а що викошу, то заберу для себе. Думаю, що буде вигідніше, ніж за трудодень. Накошу конопель, а потім перемолотим і буде сім'я кілограмів 8 і пістілка для корови.

Ідучи після обіду гребти коноплі, зайшов до школи і говорив з сторожом школи. Оказується, що складаються комісії для інвентаризації школи. Але чому питається мені жодного слова ніхто не сказав. В мене є на учоті хто що взяв. Я ж школу знаю по косточках і в інвентаризації і в відновленні її багатो допоміг би.

Я маю вищу освіту. Учився, щоб узяти знання з глибин науки і передати їх дітям народу. Я ніколи не був проти народу, а завжди ішов з ним. І от зараз, коли змінився режим на Україні я переключуся і знову буду працювати в ім'я народу, для народу. Я маю вищу освіту і таке до мене відношення. Що я приступник, убив кого чи що? Таке відношення, думаю, що склалося лише через те, що я приймав участь в громадським житті села.

Може думають що внутренно я ворожий до народу. Внутренність моя виражається в моїй тепер поведінці, а поведінка моя не угрозлива для народу, а тільки і тільки сприятлива. Думаю, що я ще зумію справити це.

26 ЖОВТНЯ

Учора нічого істотного не случилось. Крім того хіба що вечером виник десь пожеар у селі і як виянилось сьогодні горіла бригадна хата в 2^й бригаді колгоспу «Перемога». Туди ніби зайшли утікачі чи плінні ночувати, пекли картоплю доки й не підпалили хати.

Сьогодні вже в церкві відбулося богослужіння. Чудно безумовно почуваш себе. Але все це від привички. Приходиться привикати до всього, можливо що де й приходиться шаг ступити назад. В сільське управління прийшла директива, щоб все майно забране в установах негайно було повернуто. Це мені подобається. Сьогодні до півдня справляв наш фонд, а потім грав після перериву більше чим 2 місяці. Погода погана ішов дощ.

27 ЖОВТНЯ

Був у колгоспі на роботі. Захотілось конюхам мати близько біля конюшні бурта з картоплею, то оце бригадир і дав мені наряда викопати розміром 10*2*0,40. Вечером бurt був готовий розміром 10*25*0,50.

28 ЖОВТНЯ

Захотілось ще побувати в Понорниці, розпитати старшини про школу. Групою чоловік 6 ми й вирушили на двох підводах в Понорницю. В бесіді з старшиною я ді-

знався, що німці проєктують обов'язкове семірічне навчання. Але чи вдався в цьому роді це, трудно сказати, а поки що щоб школа була готова прийняти учнів 1 – 4 класів.

Подобається мені П. який думаю багато мені допоможе в дечому.

29 ЖОВТНЯ

Пишу щоденника вечором. Недавно явився з роботи, мокрий до рубця. Сьогодні в лісі буртували картоплю. Набуртовани два бурти. Після шести ходок я набрав собі картоплі віз (забрав усю). Ще не кінчив накидати воза, як почав іти дощ, та такий холодний з вітром, наче морозом тебе ріже. Холодна вода стікає з картуза, а далі за ворітник по тілу. В такий момент почуваш себе «розпрекрасно».

Сьогодні вечором закінчив писати щоденник з 20 липня по 10 серпня. Установлюючи його, укралась помилка. Прильот самольота треба віднести не на 3 серпня а на 23 липня тобто помилка на 10 днів. Серпневі дні з яких знімається самольот, будені без нічого істотного. До липневих дат додається.

30 ЖОВТНЯ

Вітряний і холодний випав сьогодні день. Зима на носу. А скільки ще не зробленої роботи. Гречка в покосах, овес у покосах і пропав, жита багато ще в розбитих копах і скирдах немолоченого. Один жах бере лише від думки про можливість гибелі великого проценту урожаю. А тут щоденні дощі затримують, не дають нічому висохнуть.

Сьогодні я їздив за соломою в поле для буртування картоплі. Після цього ще два рази справився в ліс за дровами. Все необхідно. Зима диктує наряд роботи. Сьогодні віддав 35 листів скла на церкву. Що уплотять не знаю. Совість підкаже.

31 ЖОВТНЯ

В настоящий момент український народ терпить дві війни – війна з Германією і війна природи. Немає того дня щоб небеса не бомбіровали землю дощом. Тільки уявити до чого це приведе. Багато урожаю гніє в полі. Не встиє висохнути, як знову намокає.

Сьогодні зранку була мряка. Наряд був у колгоспі – буртувати картоплю.

– Куди там буртувати в таку погоду, – викрикували деякі колгоспники. Я бачу що не так їм погана погода, як хочеться в ліс поїхати по дрова. Та конюх уперся в одно: як не буртувати, коней нікуди не дам. А тут ще дощ пішов. З годину ще проанікдокутували і розійшлися по домам.

Лише вечором хмари розійшлися, комарі товкли мак. Признаки говорили, що завтра буде гарна погода. Переночуємо – побачимо. Працював сьогодні дома по господарчим потребам – рубка дров.

Днем заходив один товариш учитель Биби́к Костя. Поговорили про школу. Він мені розповів про школи Житомирщини (він звідти прийшов з пліну), про те що вони вже приступили до заняття.

Чомусь у нього неприємне відношення до зав.школою с. Авдієвки.

В данной публикации впервые обнародован отрывок дневника сельского учителя с Авдеевки Черниговской области Д.З. Браженка времен Второй мировой войны. В прединтродуствии материалы этого отрывка сопоставлены с другими источниками и данными научной литературы.

Ключевые слова: дневник, немецкая оккупация, сельский учитель, повседневная жизнь крестьян.

The article first brings into the light the fragment of a rural teacher's diary of the village Avdiivka Chernigiv region Brazhenko D. Z. World War II period. In the pretext the materials of this fragment are confronted with the others sources and data of the scientific literature.

Key words: diary, German occupation, rural teacher, peasants' everyday life history.